

Archeologienota
Bornem – Puursesteenweg 330-336

Jordi Bruggeman

Bornem
2021

Colofon

Rapporten van het archeologisch onderzoeksbureau All-Archeo bvba

Erkend archeoloog: All-Archeo bvba, OE/ERK/Archeoloog/2015/00018

Auteurs: Jordi Bruggeman

All-Archeo bvba
Woestijnstraat 45
2880 BORNEM

Wettelijk depot nummer
D/2021/12.807/34

© All-Archeo bvba

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en /of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de opdrachtgever.

All-Archeo bvba aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	4
2	Verslag resultaten bureauonderzoek	5
2.1	Administratieve gegevens	5
2.2	Archeologische voorkennis	7
2.3	Onderzoeksopdracht	7
2.3.1	Vraagstelling en randvoorwaarden	7
2.3.2	Beschrijving geplande werken	7
2.3.3	Werkwijze	9
2.4	Assessmentrapport	9
2.4.1	Landschappelijke ligging van het onderzochte gebied	9
2.4.2	Historische beschrijving van het onderzochte gebied	16
2.4.3	Het onderzochte gebied in zijn archeologisch kader	27
2.4.4	Interpretatie van het onderzochte gebied en synthese	30
2.4.5	Afweging noodzaak verder vooronderzoek	31
3	Samenvatting	33
4	Bibliografie	34
4.1	Publicaties	34
4.2	Websites	34
5	Bijlagen	36
5.1	Archeologische periodes	36

1 Inleiding

De archeologienota werd opgemaakt naar aanleiding van de aanvraag van een omgevingsvergunning waarbij de totale oppervlakte van de kadastrale percelen waarop de vergunning betrekking heeft 3000 m² of meer bedraagt en waarbij de percelen helemaal buiten de archeologische zones liggen, opgenomen in de vastgestelde inventaris van archeologische zones,¹ zoals bepaald in artikel 5.4.2 van het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013. Het onderzoeksgebied valt niet binnen een beschermde archeologische site, noch binnen een gebied waar geen archeologisch erfgoed te verwachten valt.²

Alle coördinaten die weergegeven worden, zijn uitgedrukt in Lambert 72, tenzij anders vermeld.

De uitvoering van vooronderzoek zonder ingreep in de bodem gaat steeds de uitvoering van vooronderzoek met ingreep in de bodem vooraf. Het doel van een archeologisch vooronderzoek wordt immers met een minimum aan destructie van het archeologisch erfgoed bereikt.

Graag bedanken we Jos Winckelmans voor het aanleveren van foto's van enkele historische kaarten.

¹ <https://geo.onroenderfgoed.be>

² <https://geo.onroenderfgoed.be>

2 Verslag resultaten bureauonderzoek

Het doel van de archeologische bureaustudie is de aanwezigheid, aard en bewaringsomstandigheden van de archeologische monumenten te kunnen inschatten, de landschappelijke opbouw van het gebied te kennen, om de impact van de werken op het aanwezige archeologische erfgoed in te schatten en daaruit concrete aanbevelingen te formuleren voor de verdere prospectiestrategie.

2.1 Administratieve gegevens

Projectcode: 2020L103

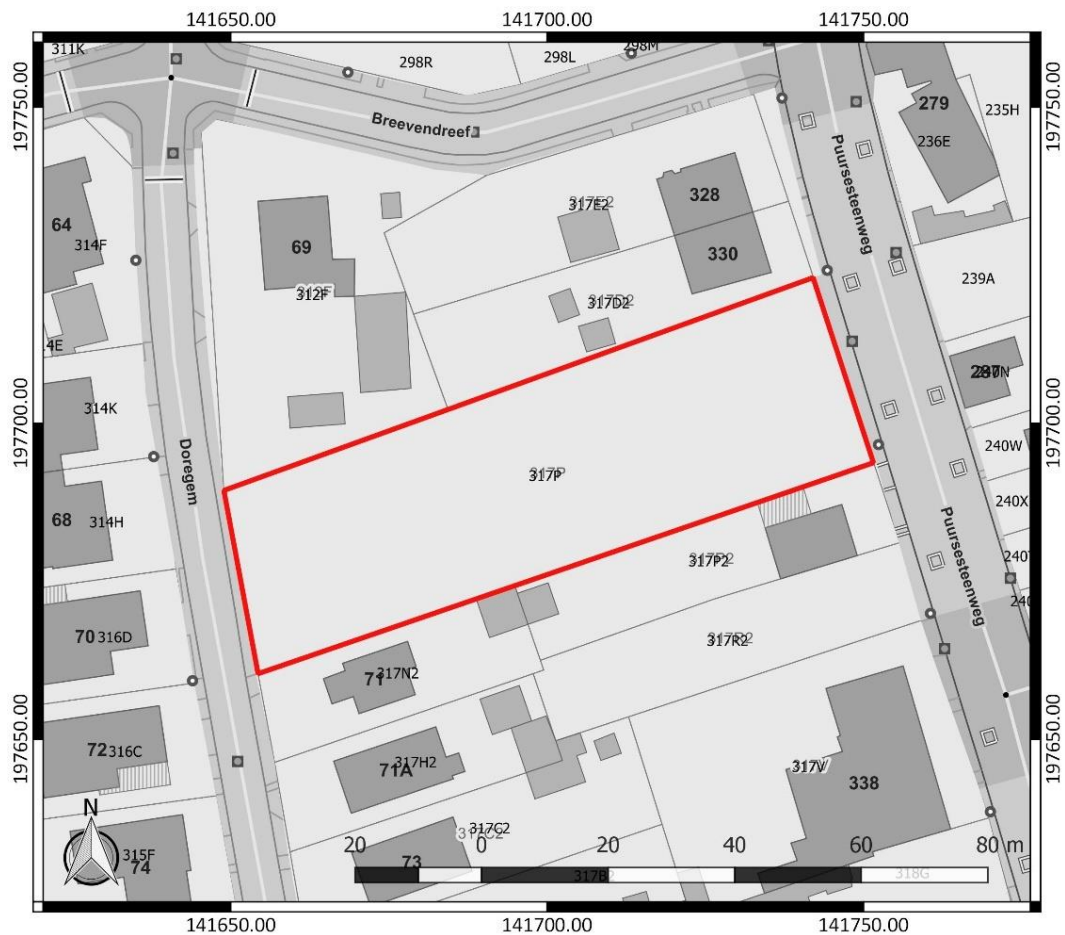
Erkend archeoloog: All-Archeo bvba, OE/ERK/Archeoloog/2015/00018

Locatie (provincie, gemeente, deelgemeente, adres, toponiem): Antwerpen, Bornem, Bornem, Puursesteenweg 330-336, Kluysen Akker

Bounding box x/y Lambert 72 coördinaten:

- 141649,197660
- 141752,197723

Kadastraal plan:

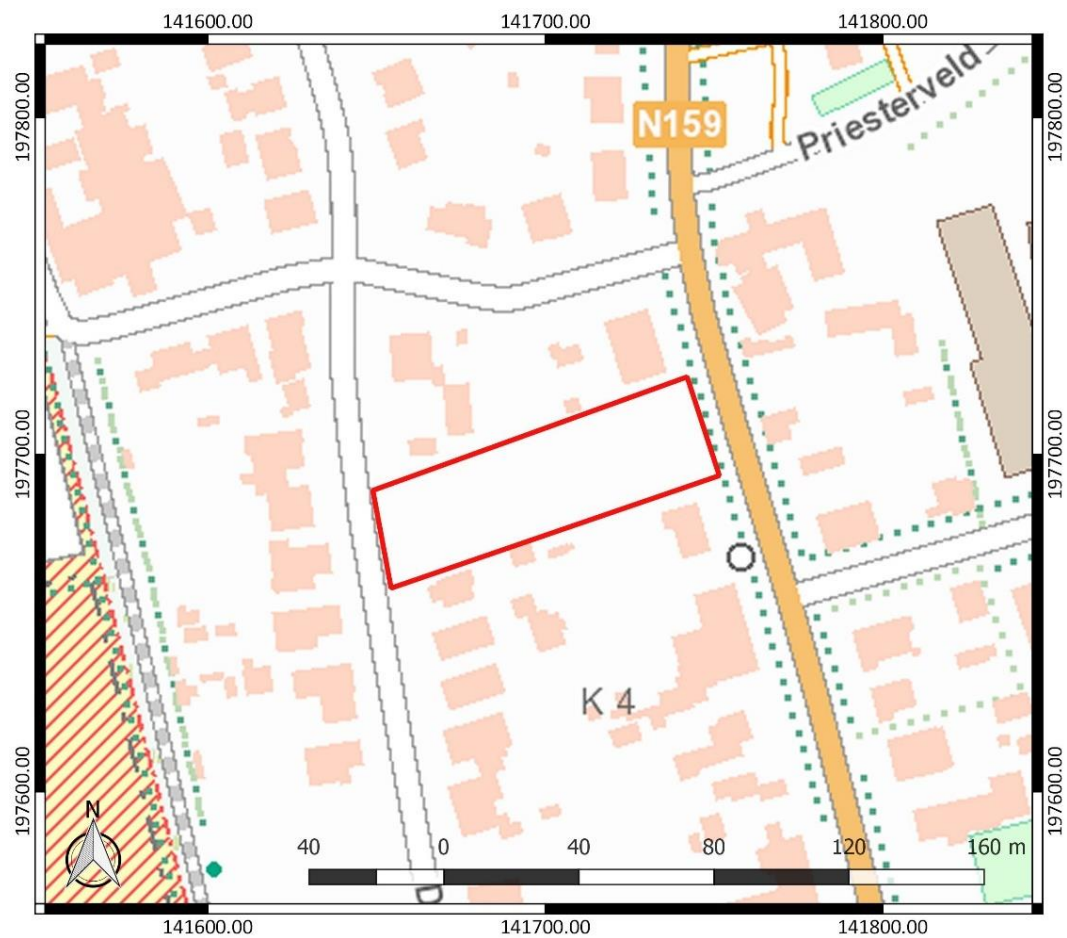

Figuur 1: Kadastraalplan met aanduiding van het onderzoeksgebied in rood (www.geopunt.be)

Kadastrale percelen: Bornem, Afdeling 1, sectie D, nummer 317P

Oppervlakte onderzoeksgebied: ca. 3125 m²

Topografische kaart:

Figuur 2: Topografische kaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (<https://www.dov.vlaanderen.be>)

Begin- en einddatum uitvoering onderzoek: 09/12/2020 – 02/03/2021

Relevante termen uit de thesauri bij de Inventaris Onroerend Erfgoed: bureauonderzoek, steentijd, metaaltijden, Romeinse tijd, middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd, grasland

Verstoorde zones: Er zijn geen gekende verstoorde zones.

2.2 Archeologische voorkennis

Er is geen concrete archeologische voorkennis met betrekking tot het onderzoeksgebied.

2.3 Onderzoeksopdracht

2.3.1 Vraagstelling en randvoorwaarden

Naar aanleiding van de geplande werken ter hoogte van het onderzoeksterrein werd een archeologisch bureauonderzoek uitgevoerd. Hierbij staat de vraag centraal wat de impact zal zijn van de geplande werken op het archeologisch bodemarchief. Op basis daarvan wordt een afweging gemaakt of verder archeologisch onderzoek met ingreep in de bodem nodig is.

Volgende onderzoeksvragen worden behandeld:

- Welke aanwijzingen bevatten de bestaande bronnen over het archeologisch potentieel van het terrein?
- Wat is de landschapshistoriek en de gebruiksevolutie van het terrein?
- Wat is de impact van de geplande werken?

Randvoorwaarden: er zijn geen randvoorwaarden van toepassing.

2.3.2 Beschrijving geplande werken

Op het terrein zal een verkaveling gerealiseerd worden, bestaande uit vier loten voor eengezinswoningen (Figuur 3). Nutsleidingen worden aangelegd langs de bestaande wegenis. De aanleg van woningen betekent vermoedelijk een verstoring van ca. 80 cm diepte. De woningen mogen echter onderkelderde worden. Dit betekent plaatselijk een grotere verstoringdiepte. De locatie van bijvoorbeeld vorstranden, regenwaterputten en huisaansluitingen, die de verstoringdiepte van de eengezinswoningen overschrijden, ligt in het kader van de verkaveling nog niet vast.

Figuur 3: Verkavelingsplan

2.3.3 Werkwijze

Het bureauonderzoek heeft betrekking op een zone die gekenmerkt wordt door een lage densiteit aan bebouwing in het verleden. Daarom wordt bijzondere aandacht besteed aan de landschappelijke opbouw en het landgebruik van het gebied.

Voor het bureauonderzoek zijn de aardkundige gegevens online opgezocht via www.dov.vlaanderen.be en www.geopunt.be. De geomorfologische kaart en de bodemerosiekaart zijn niet beschikbaar voor het onderzoeksgebied. Het historisch kaartmateriaal is gegeorefereerd geraadpleegd op www.geopunt.be.

Het belangrijkste beschikbare historisch kaartmateriaal werd geraadpleegd om de gebruiksgeschiedenis van het onderzoeksgebied van de laatste eeuwen zo goed mogelijk te kennen. Met de kaarten van Jeremias Semeelen (1637 en 1647), de kaart van het Land van Bornem van Pieter Meysmans (1678), de Villaretkaart (1746-1748) en de Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden (1771-1778) worden vier momentopnames bekeken uit het ancien régime. Daarnaast worden nog vijf 19de-eeuwse momentopnames bekeken, die voorafgaan aan de stafkaarten. Het gaat om de kadastrale atlas van de gemeente Bornem door de landmeters Gigault en F. Lebrun (1807), het primitieve kadasterplan (1830-1834), de Atlas der Buurtwegen (1841), de Atlas cadastral parcellaire de la Belgique van P.C. Popp (1842-1879) en de Vandermaelenkaart (1846-1854). De informatie afkomstig uit historisch kaartmateriaal kan een impact hebben op de inschatting van de kwaliteit van het eventueel aanwezige oudere bodemarchief. Beschikbare stafkaarten en luchtfoto's van het onderzoeksterrein werden geraadpleegd op www.geopunt.be en op www.cartesius.be. Ze worden enkel weergegeven in voorliggende studie wanneer ze een relevante bijdrage kunnen leveren aan de onderzoeksvragen met betrekking tot de landschapshistoriek, de gebruiksgeschiedenis van het terrein of de evolutie van de historische bebouwing. Een aantal geraadpleegde historische kaarten werden digitaal verkregen van Jos Winkelmanns. We zijn hem hiervoor zeer erkentelijk.

In het kader van de vraagstelling rond het archeologisch potentieel van het terrein werden de Centrale Archeologische Inventaris en de landschapsatlas geraadpleegd. De Centrale Archeologische Inventaris is een inventaris van tot nog toe gekende archeologische vindplaatsen. Vanwege het specifieke karakter van het archeologisch erfgoed dat voor ons verborgen zit in de ondergrond, is het onmogelijk om op basis van de Centrale Archeologische Inventaris met zekerheid uitspraken te doen over de aan- of afwezigheid van archeologische sporen.

2.4 Assessmentrapport

2.4.1 Landschappelijke ligging van het onderzochte gebied

Het onderzoeksgebied bevindt zich ten zuidoosten van het centrum van Bornem, op een afstand van ongeveer 1,2 km. Het situeert zich ter hoogte van Puursesteenweg 330-336, die de noordoostelijke grens vormt van het onderzoeksgebied. De straat Doregem vormt de zuidwestelijke grens. Volgens het gewestplan is het terrein gelegen in woongebieden.

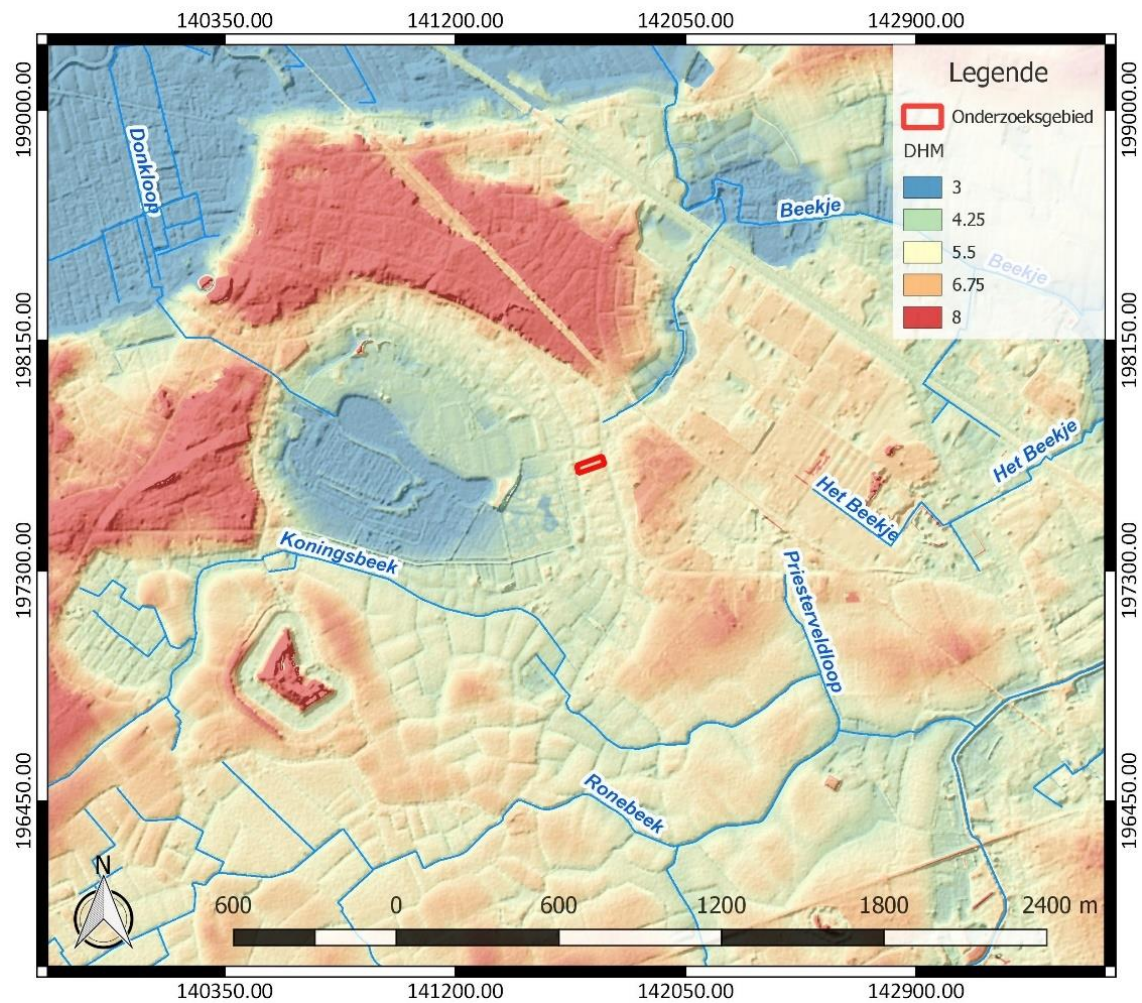
Hydrografisch behoort het onderzoeksgebied tot het Beneden-Scheldebekken. De Schelde zelf ligt op een afstand van ca. 3 km ten noorden en 4,5 km ten westen van het terrein. Op kortere afstand ten oosten stroomt Het Beekje. Ten noordoosten loopt een gelijknamige waterloop (het Beekje). Ten zuidoosten is de Priesterveldloop, een zijloop van de Koningsbeek, te vinden. Deze laatstgenoemde beek stroomt ten zuiden en ten zuidwesten van het plangebied. Op iets grotere afstand ten zuiden loopt de Ronebeek. Op enige afstand ten noordwesten is de Donkloop te vinden (Figuur 6).

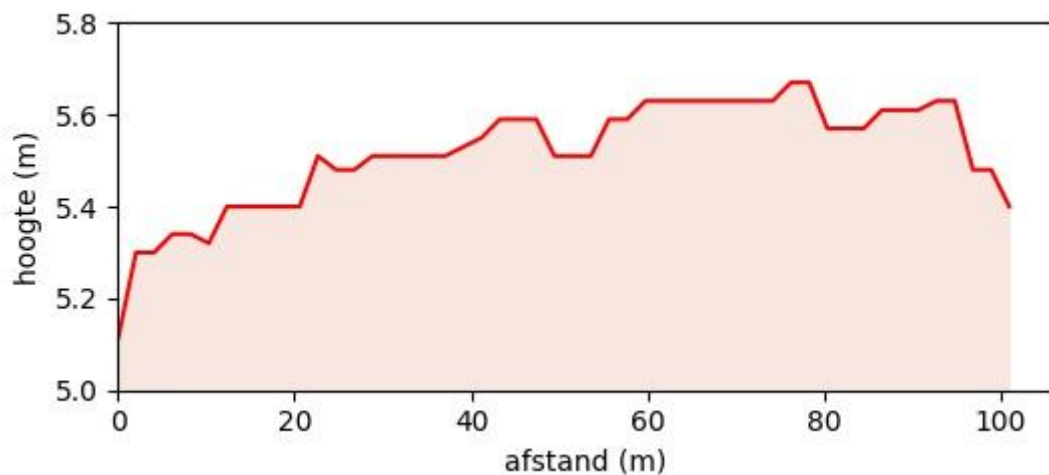
Figuur 4: Luchtfoto van 2019 met aanduiding van het onderzoeksgebied (<https://www.geopunt.be/kaart>)

Figuur 5: Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen II, DTM 1 m, met aanduiding van het onderzoeksgebied

Figuur 6: Hydrografische kaart met aanduiding van het onderzoeksgebied, Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen II, DTM 1 m en Hillshade DHM Vlaanderen I, 5 m (<https://www.geopunt.be/kaart>)

Figuur 7: Hoogteverloop van noord naar zuid over het onderzoeksgebied (www.geopunt.be/kaart)

Geomorfologisch behoort het gebied tot de oostelijke uitloper van de Vlaamse Vallei. Het is een vrij vlak gebied. In de Scheldepolders, langs de Vliet en in de vallei van de Rupel worden lage, vlakke stroken aangetroffen met een hoogte tussen 1 en 2 m TAW. De topografie stijgt naar het zuiden toe.³

De oostelijke uitloper van de Vlaamse Vallei bevindt zich aan de samenvloeiing van de Schelde, de Durme en de Rupel. Langs de rivieren liggen de alluviale dalen en tussen de rivierdalen bevinden zich iets hoger gelegen zandvlaktes. Aan de samenvloeiing van de Rupel en de Schelde ligt de hoogte van de alluviale vlakte van de Rupel rond 1 m TAW. Stroomopwaarts loopt dit niveau langzaam op tot 3 à 5 m TAW. De zandvlaktes tussen de valleien liggen op een niveau van 4 tot 10 m TAW. Dit niveau vormt het zogenaamd Weichseliaan laagterras, dat gezien wordt als het afzettingspeil van de toenmalige rivierstelsels, voor de holocene insnijding plaatsvond. De lokale hoogtes in de zandvlaktes kwamen meestal tot stand door latere lokale eolische herwerking van het zandig quartair substraat tot kleine zandruggetjes of landduinen. Ze hebben vaak slechts een beperkte omvang. De Rupel en de Schelde begrenzen de steile zuidelijke tot zuidoostelijke en westelijke flanken van de topografisch hooggelegen Boomse Cuesta, die ten oosten en ten noordoosten van het onderzoeksgebied gelegen is. Ten noorden en ten noordwesten van het terrein en ten noorden van de Schelde-Durme as situeert zich de Wase Cuesta, die een hoogte bereikt tot ongeveer 30 m TAW en die gekenmerkt wordt door een steil zuidelijk cuestafront.⁴ Bornem ligt op een brede stuifzandrug, die zich parallel aan de Schelde uitstrekt.⁵

Figuur 8: Tertiaire geologische ondergrond met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

³ Bogemans 1996, 3-7

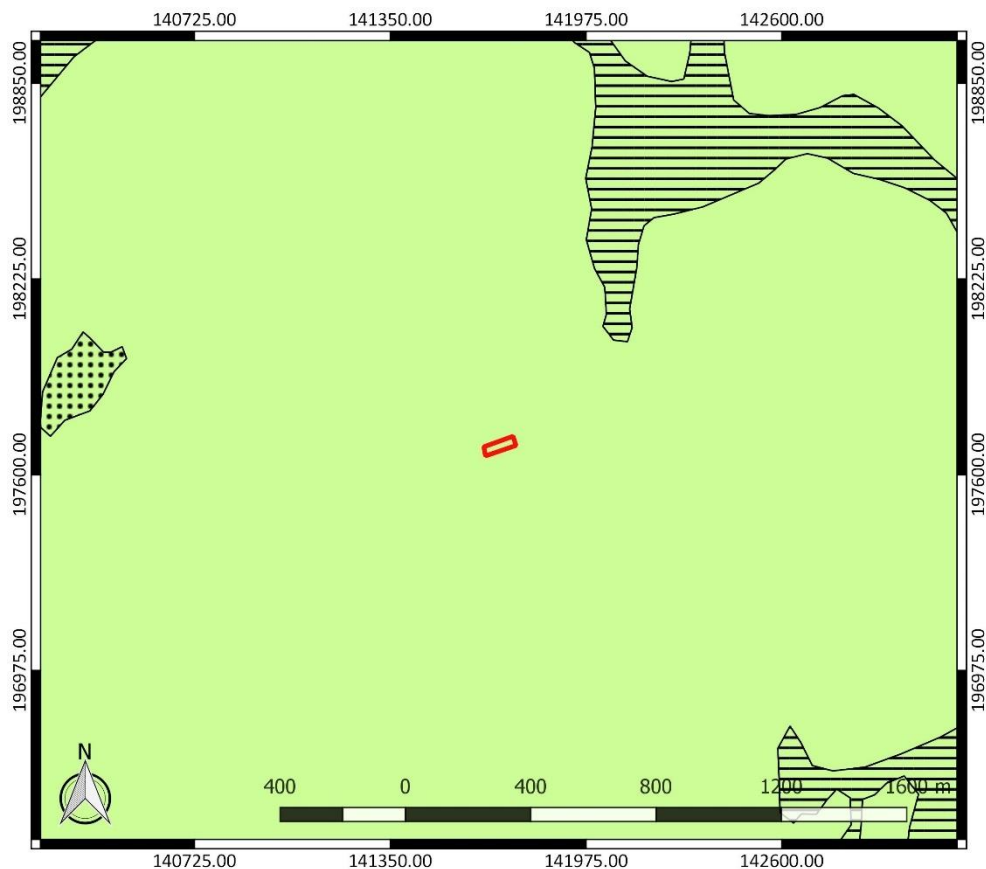
⁴ Adams *et al.* 2002, 7-8

⁵ Van den Bussche/Boon 1981, 247

Het onderzoeksgebied situeert zich net ten oosten van het domein Breeven. Dit natuurreservaat vormt een ingesloten komvormige laagte en wordt gekenmerkt door een beemdlandschap. De aanwezige vijver is ontstaan door uitturving.⁶ Het onderzoeksgebied bevindt zich aan de oostelijke rand van de laagte in het landschap (Figuur 5). Het terrein kent een hoogte van 5,1 tot 5,7 m TAW (Figuur 7) en loopt heel licht op in noordoostelijke richting. Het onderzoeksgebied sluit ten noordoosten aan bij de stuifzandrug.

De tertiaire ondergrond van het onderzoeksgebied (Figuur 8) bestaat uit het Lid van Bassevelde. Dit wordt gekenmerkt door donkergrijs fijn zand tot zand, dat silthoudend en glauconiet- tot glimmerhoudend is.⁷

De quartairgeologische kaart (Figuur 9) geeft aan dat in het onderzoeksgebied eolische afzettingen van het Weichseliaan (Laat-Pleistoceen) en mogelijk van het Vroeg-Holoceen kunnen voorkomen, en/of hellingafzettingen van het Quartair. Deze afzettingen zijn echter mogelijk afwezig. Hieronder bevinden zich fluviatiele afzettingen van het Weichseliaan (Laat-Pleistoceen). In de omgeving komen boven de vermelde sequentie nog jongere fluviatiele afzettingen (gearceerd weergegeven) of zandige eolische afzettingen (gestippeld weergegeven) van het Holoceen en mogelijk van het Tardiglaciaal (Laat-Weichseliaan) voor.⁸

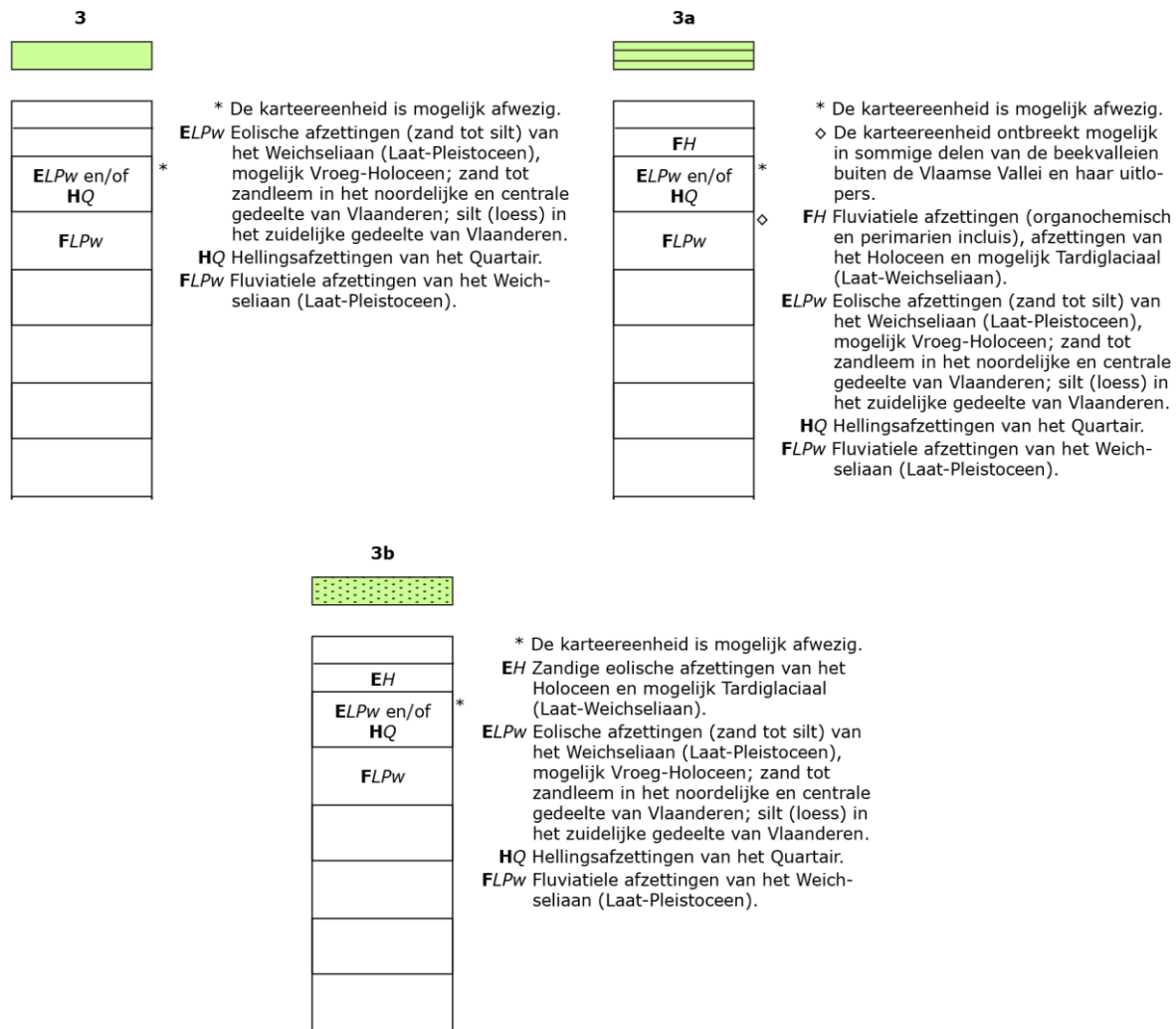

Figuur 9: Quartairgeologische kaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

⁶ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Bornem [online], <https://id.erfgoed.net/themas/13507> (geraadpleegd op 24 juli 2020)

⁷ www.geopunt.be/kaart

⁸ www.geopunt.be/kaart

Figuur 10: Legende bij de quartairgeologische kaart (www.geopunt.be)

Ter hoogte van het onderzoeksgebied geeft de bodemkaart een matig droge zandbodem met een dikke antropogene humus A horizont met grijsachtige kleur weer (Zcm(g)). Onder het plaggendeck zijn er vaak overblijfselen van een verbrokkelde Podzol B. Roestverschijnselen komen voor tussen 60 en 90 cm. De bodems zijn nooit overdreven nat.⁹

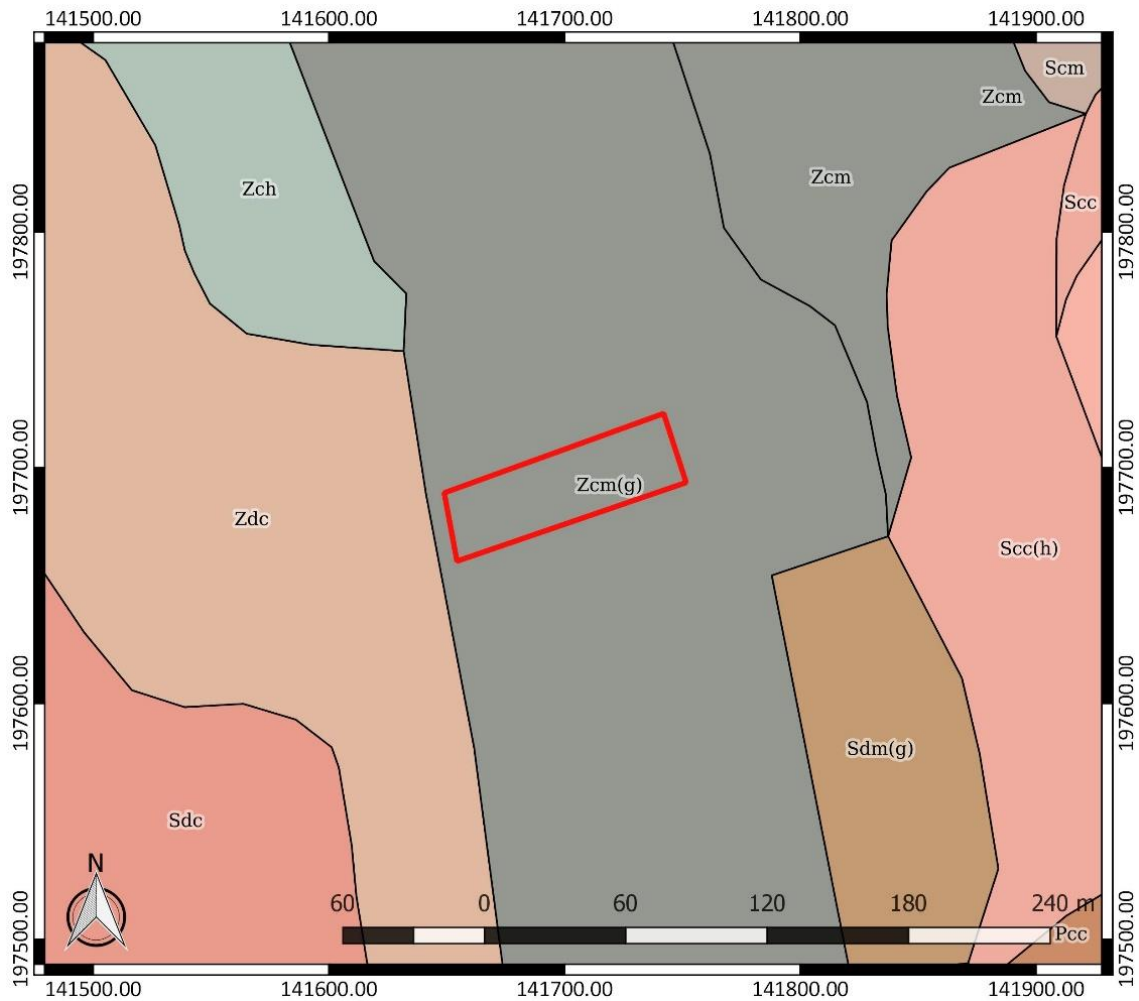
De aanwezigheid van een dikke antropogene humus A horizont wijst mogelijk op een goed bewaard bodemarchief. De antropogene horizont is waarschijnlijk een plaggenbodem, het restant van een systeem van bemesting waarbij mest uit de potstal vermengd met plaggen op de akkers werd gebracht. De algemene toepassing van plaggenbemesting in de Antwerpse Kempen is te situeren vanaf het begin van de 13de eeuw en werd toegepast tot aan de industrialisering van de landbouw. De meeste plaggenbodems lijken pas vanaf de 14de of 15de eeuw gevormd. Plaggenbodems kunnen relatief dik zijn en bijgevolg een conserverende werking hebben voor het onderliggende bodemarchief, dat bij ondiepe ingrepen en landbouwvoering niet meer geraakt wordt.¹⁰

Ten westen van het onderzoeksgebied is volgens de bodemkaart een matig natte zandbodem met sterk gevlekte, verbrokkelde textuur B horizont (Zdc) aanwezig en een matig natte lemige zandbodem met sterk gevlekte, verbrokkelde textuur B horizont (Sdc). Ten noordwesten van het

⁹ <https://www.geopunt.be/>

¹⁰ Bastiaens 1994, 83-86; van Doesburg *et al.* 2007, 150

onderzoeksgebied is een matig droge zandbodem met verbrokkelde ijzer en/of humus B horizont (Zch) aanwezig. Ten oosten van het onderzoeksgebied bevindt zich een matig droge lemig zandbodem met sterk gevlekte, verbrokkelde of discontinue textuur-B horizont (Scc(h)). Ten zuidoosten bevindt zich verder nog een matig natte lemig zandbodem met dikke antropogene humus A horizont met grijsachtige kleur (Sdm(g)). Op een ruimere schaal bevindt het onderzoeksgebied zich op de overgang van een natte bodem ten westen van het onderzoeksgebied naar een droge bodem ten oosten van het onderzoeksgebied.

Figuur 11: Bodemkaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

In het onderzoeksgebied zijn op de bodemgebruikkaart gras en struiken aanwezig (Figuur 12). Dit beeld komt overeen met het beeld dat we zien op een recente luchtfoto (Figuur 4). De potentiële bodemerosiekaart geeft geen informatie over de erosiegevoeligheid binnen het onderzoeksgebied en wordt daarom niet weergegeven.

Figuur 12: Bodemgebruikskartaal met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

2.4.2 Historische beschrijving van het onderzochte gebied

Over de middeleeuwse geschiedenis van Bornem is weinig bekend. Vermoedelijk viel Bornem oorspronkelijk onder de uitgestrekte bezittingen van de familie Berthout. Mogelijk wezen de Duitse keizers het gebied toe aan de prins-bisschoppen van Luik om de toenemende macht van de familie Berthout in te perken. Bornem ontwikkelde zich tot een allodiaal goed met onafhankelijk rechtsgezag en speciale privileges. De kasteleinen van Gent werden heren van het Land van Bornem en bleven tot omstreeks 1250 erfelijke leenheren. In dat jaar werd het Land van Bornem verkocht aan de graven van Vlaanderen. Het bleef in hun bezit tot het einde van het ancien régime.¹¹

Het Land van Bornem werd in 1586, nadat het in het beheer van verschillende families was geweest, verkocht aan Pedro Coloma. Hij zette zich in om Bornem tot bloei te brengen. Hij stond onder meer in voor de aanleg van een sas in 1592 zodat er opnieuw een bevaarbare verbinding kwam tussen de Schelde en de Oude Schelde. In 1658 verhef Filips II Bornem tot graafschap. Tijdens de Franse Revolutie werd het dorp ingedeeld bij het “Departement der beide Nethen”. Later maakte het deel uit van het arrondissement Mechelen.¹²

Verschiedende plaatsnamen in Bornem zoals Doregem, Miedegem (nu Boskant), Luipegem, Kaeneghem en ook Bornem zelf, wijzen op een Frankische afkomst. Volgens enkele auteurs was Klein-Mechelen het “mahal” of de vergaderplaats (meiveld) van de Franken in Klein-Brabant, zoals ook

¹¹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Bornem [online], <https://id.erfgoed.net/themas/13507> (geraadpleegd op 10 december 2020)

¹² Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Bornem [online], <https://id.erfgoed.net/themas/13507> (geraadpleegd op 10 december 2020)

Mechelen een vergaderplaats was voor een ander deel van Brabant.¹³ De depressie het Breeven, die zich ten westen van het onderzoeksgebied bevindt, werd al vermeld in 1318 (als “Moer”). In 1324 werd ze als “Breedvenne” vermeld en in 1370 als “Bredevenne”.¹⁴ Dit natuurreservaat Breeven vormt een ingesloten komvormige laagte en bestaat uit een beemdlandschap met een vijver die ontstaan is door uitturving (zie ook 2.4.1). In de 14de eeuw raakte dit gebied stilaan uitgeturfd. In 1840 werden de moerassige gronden drooggelegd door Graaf Louis de Marnix.¹⁵

De oudste beschikbare kaart die informatie verschaft over het onderzoeksgebied is de kaart van Jeremias Semeelen uit 1637 (Figuur 13). Het onderzoeksgebied is reeds ingesloten tussen de huidige Puursesteenweg en de straat Doregem. Er lijkt nog geen bebouwing aanwezig op het terrein, maar omwille van de slechte bewaring van de kaart is dit niet volledig zeker.

Figuur 13: Kaart van Jeremias Semeelen uit 1637 met aanduiding van het onderzoeksgebied (foto Jos Winckelmans)

Op de kaart van Jeremias Semeelen uit 1647 (Figuur 14) ligt het onderzoeksgebied ook ingesloten tussen de huidige Puursesteenweg ten noordoosten en de huidige straat Doregem ten zuidwesten. Ten westen is de depressie van het Breeven weergegeven (zie hoger). De depressie neemt de vorm

¹³ Gemeente Bornem - Geschiedenis Bornem: <https://www.bornem.be/product/39/geschiedenis-bornem> (geraadpleegd op 10 december 2020)

¹⁴ Mees 1975a, 61

¹⁵ Mees 1975b, 88; De Keersmaecker 1981, 172; Van den Bussche/Boon 1981, 250; Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Bornem [online], <https://id.erfgoed.net/themas/13507> (geraadpleegd op 10 december 2020)

aan van een grote vijver. De kaart toont geen bebouwing ter hoogte van het onderzoeksgebied. Ten noorden is wel bebouwing aanwezig langs de Puursesteenweg.

Figuur 14: Kaart van Jeremias Semeelen uit 1647 met aanduiding van het onderzoeksgebied (KBR, via Jos Winckelmans)

Een andere 17de-eeuwse kaart waarop het onderzoeksgebied is weergegeven, is de kaart van het Land van Bornem van Pieter Meysmans uit 1678 (Figuur 15). De kaart toont een gelijkaardige situatie als de kaart van Semeelen. Wegens de slechte bewaring van de kaart kunnen er geen uitspraken worden gedaan over de invulling van het onderzoeksgebied.

Figuur 15: Kaart van het Land van Bornem van Pieter Meysmans met aanduiding van het onderzoeksgebied (foto Jos Winckelmans)

Op de Villaretkaart (Figuur 16 en Figuur 17), genoemd naar Jean Villaret, ingenieur-geograaf bij het Franse hof en één van de makers (1745-1748), bevindt het projectgebied zich op enige afstand ten zuidoosten van het historisch centrum van Bornem, ten noorden van het gehucht “Dureghem” (Doregem). Het onderzoeksgebied is nog steeds begrensd door twee wegen, de huidige Puursesteenweg en Doregem. Ten westen ligt het Breeven. Het is als moeras weergegeven.

De Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, opgemaakt op initiatief van graaf de Ferraris (1771-1778), toont dat het onderzoeksgebied in gebruik is als akkerland (Figuur 18 en Figuur 19). Het perceel wordt begrensd door twee wegen en omzoomd door bomen. Aan de overzijde van de Puursesteenweg, ten noordoosten van het onderzoeksgebied, bevindt zich een hoeve. Het Breeven is opnieuw als grote vijver weergegeven.

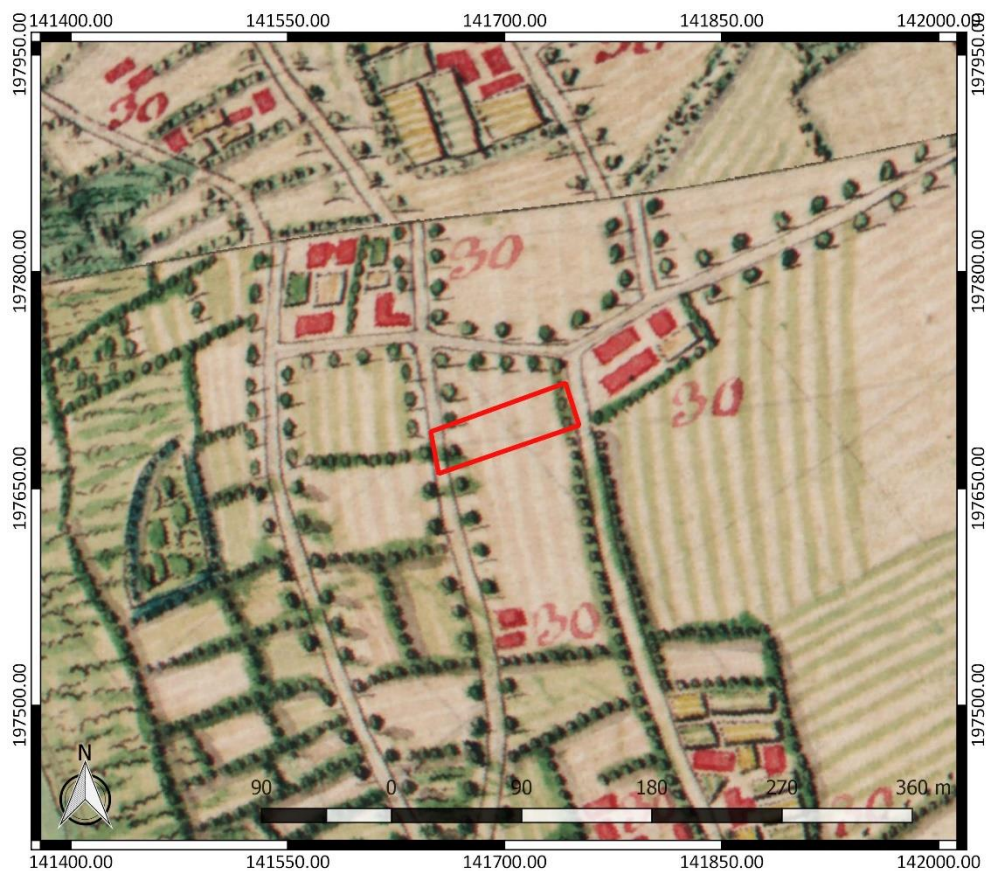
Figuur 16: Villaretkaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

Figuur 17: Detail van de Villaretkaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

Figuur 18: Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

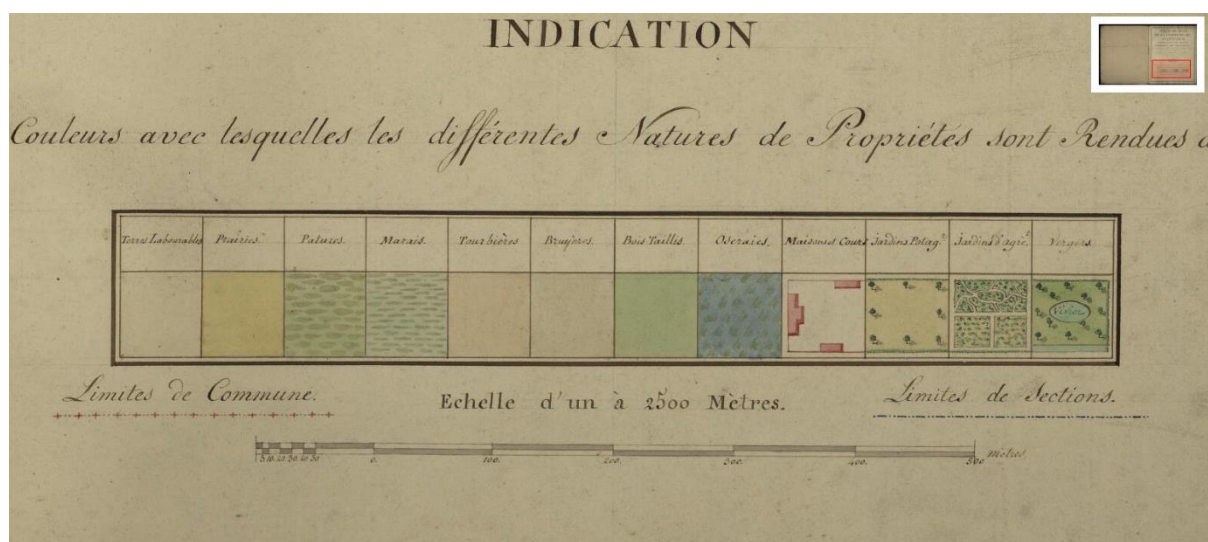
Figuur 19: Detail van de Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

Op de kadastrale atlas van de gemeente Bornem door de landmeters Gigault en F. Lebrun (1807) is het onderzoeksgebied gesitueerd ter hoogte van sectie D (D'oereghem). Het terrein is nog steeds onbebouwd en ingekleurd als akkerland (Figuur 20). Het primitieve kadasterplan uit 1830-1834 (Figuur 22) situeert het onderzoeksgebied ter hoogte van het toponiem "Kluysen akker". Dit verwijst naar de Kluishoeve (zie 2.4.3). Het onderzoeksgebied maakt deel uit van een groter perceel dat zich in het noorden uitstrekt tot aan de huidige Breevendreef.

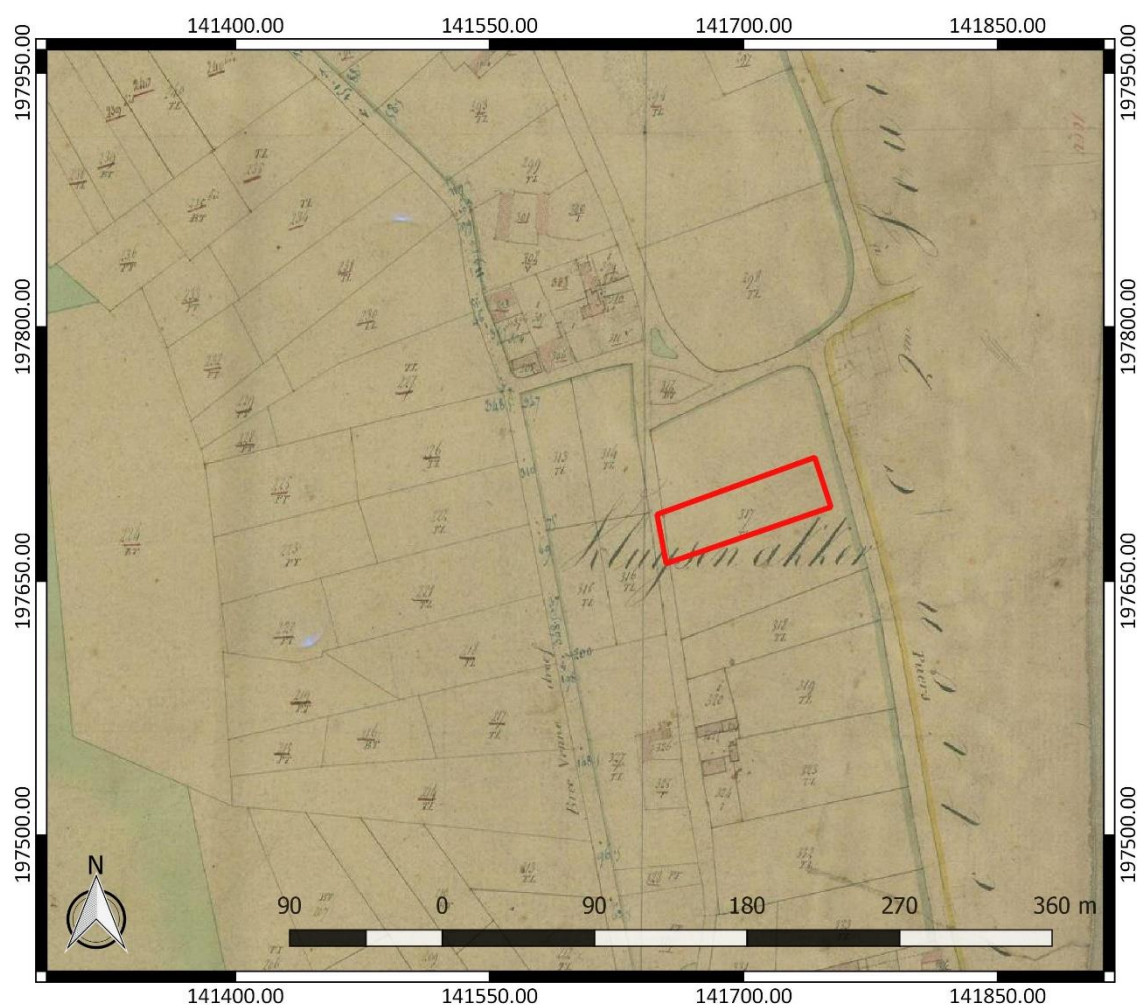
De Atlas der Buurtwegen (1841) toont een gelijkaardig beeld (Figuur 23). Ter hoogte van het onderzoeksgebied wordt het gehucht "Dooregem" aangegeven. De Puursesteenweg wordt benoemd als "Route de Tamise à Bruxelles". Ook de Atlas cadastral parcellaire de la Belgique van P.C. Popp (1842-1879) geeft een gelijkaardige situatie weer (Figuur 24), maar het toponiem "Kluysen akker" is opnieuw gesitueerd ter hoogte van het onderzoeksgebied.

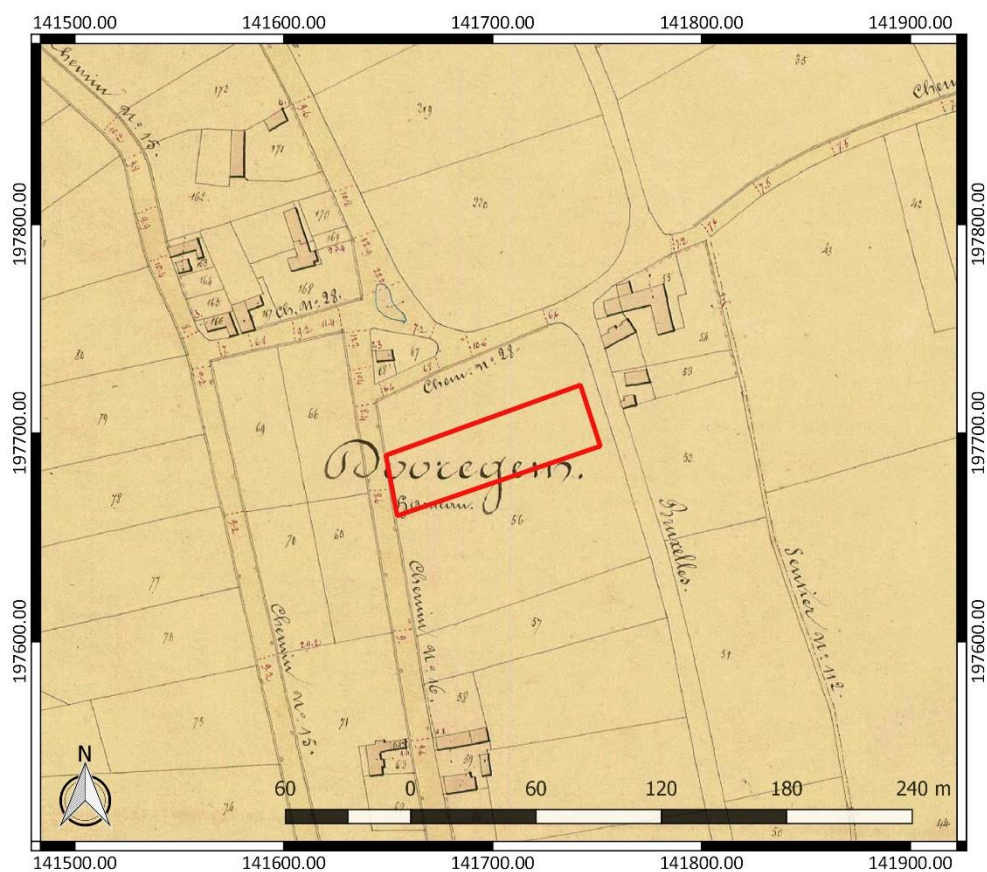
Figuur 20: Kadastrale atlas van de gemeente Bornem door de landmeters Gigault en F. Lebrun (foto Jos Winckelmans)

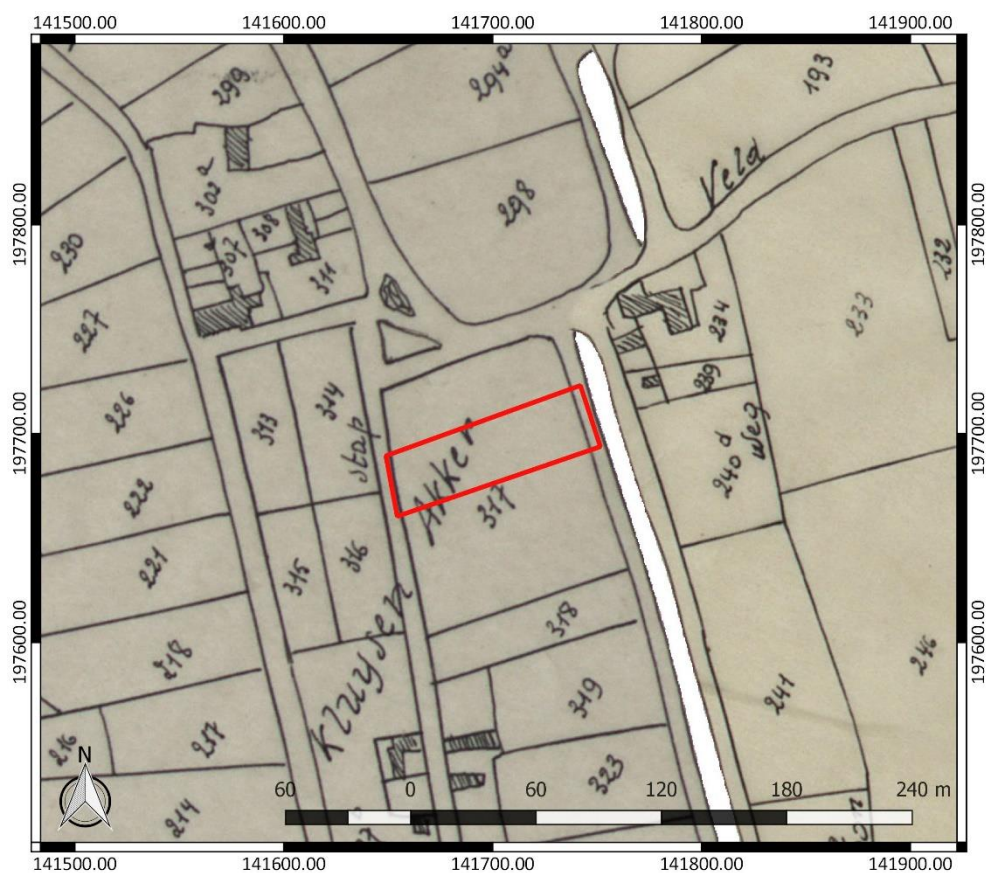
Figuur 21: Legende bij de kadastrale atlas van de gemeente Bornem door de landmeters Gigault en F. Lebrun (foto Jos Winckelmans)

Figuur 22: Primitief kadastraleplan met aanduiding van het onderzoeksgebied (<https://search.arch.be/nl/>)

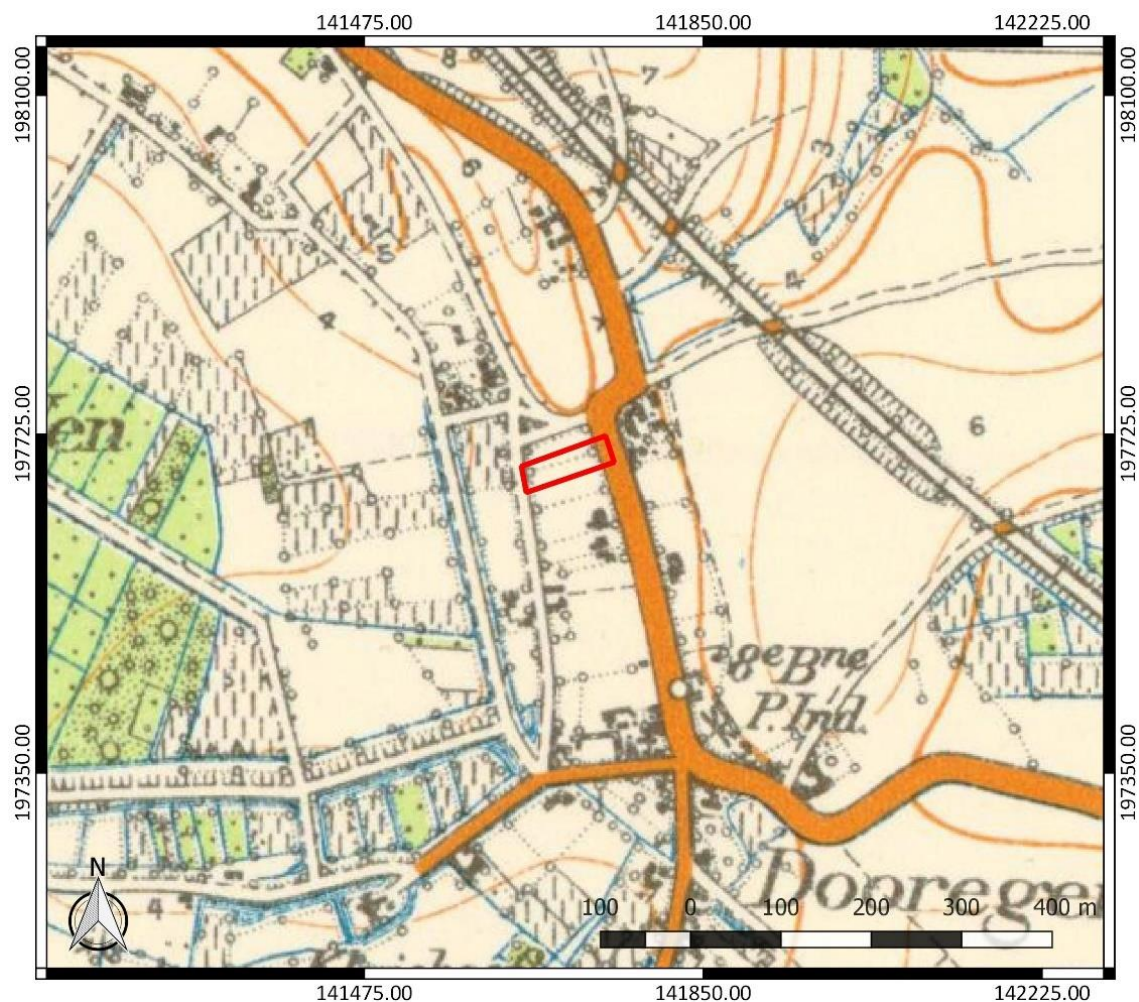
Figuur 23: Atlas der Buurtwegen met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

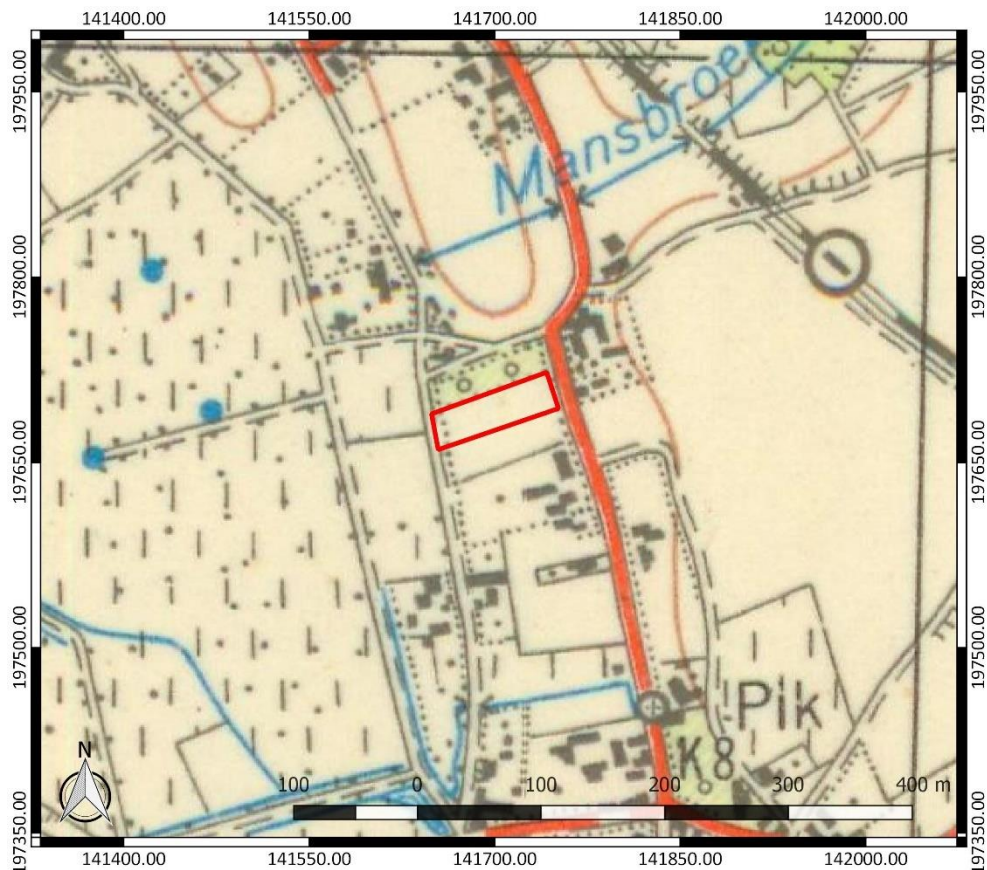
Figuur 24: Atlas cadastral parcellaire de la Belgique van Popp met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

Een topografische kaart uit 1930 toont nog steeds geen bebouwing binnen het onderzoeksgebied (Figuur 25). Het Breeven bestaat nu uit onder meer bossen, op percelen die afgebakend worden door grachten. Op basis van de hoogteaanduidingen op de kaart kunnen we afleiden dat het terrein op een hoogte van ca. 5 m TAW gesitueerd moet worden. Het onderzoeksgebied is nog steeds onbebouwd op een topografische kaart uit 1960-1965 en nog steeds in gebruik als akkerland (Figuur 26). Het noordelijke deel van het grotere perceel waar het onderzoeksgebied deel van uitmaakte is nu afgesplitst en kent een ander gebruik. De bebouwing in de omgeving is ook duidelijk toegenomen.

Een luchtfoto uit 1971 (Figuur 27) toont dat er nog steeds geen bebouwing is binnen het onderzoeksgebied en dat het in gebruik is als gras- of akkerland. Ook een luchtfoto uit 1979-1990 (Figuur 28) toont gras- of akkerland. Het beeld komt overeen met het beeld dat we zien op een recente luchtfoto (Figuur 4). De bebouwing in de omgeving is duidelijk sterk uitgebreid. Het deel ten zuiden van het onderzoeksgebied dat deel uitmaakte van het oorspronkelijke perceel waar het onderzoeksgebied binnen is gesitueerd, is inmiddels ook bebouwd.

Figuur 25: Topografische kaart uit 1930 met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.cartesius.be)

Figuur 26: Topografische kaart uit 1960-1965 met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.cartesius.be)

Figuur 27: Luchtfoto uit 1971 met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

Figuur 28: Luchtfoto uit 1979-1990 met aanduiding van het onderzoeksgebied (www.geopunt.be)

2.4.3 Het onderzochte gebied in zijn archeologisch kader

De Centrale Archeologische Inventaris (CAI) vermeldt een aantal locaties in de omgeving van het onderzoeksgebied waar archeologische resten gekend zijn (Figuur 29). De in de nabijheid gelegen archeologische waarden en de locaties met een gelijkaardige landschappelijke ligging worden besproken. Ze zijn het relevantste om het archeologisch potentieel van het terrein in te schatten. Op circa 200 m ten zuidoosten van het onderzoeksgebied werd een archeologienota opgesteld voor een terrein met een sterk gelijkende landschappelijke ligging op de overgang van de komvormige laagte Breeven ten westen en de stuifzandrug ten noordoosten (ID 15657). Er werd geconcludeerd dat het onderzoeksgebied archeologisch potentieel kent. Deze inschatting is gebaseerd op de gunstige landschappelijke ligging waarin met regelmaat vondsten van de steentijden tot en met de middeleeuwen worden aangetroffen.¹⁶ Ten noorden van de komvormige laagte Breeven en gesitueerd ten noordwesten van het huidige onderzoeksgebied, werd een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd (ID15657). Op deze locatie bleek een wisselend bewaard bodemarchief aanwezig en werd er geen waardevolle archeologische vindplaats vastgesteld.¹⁷

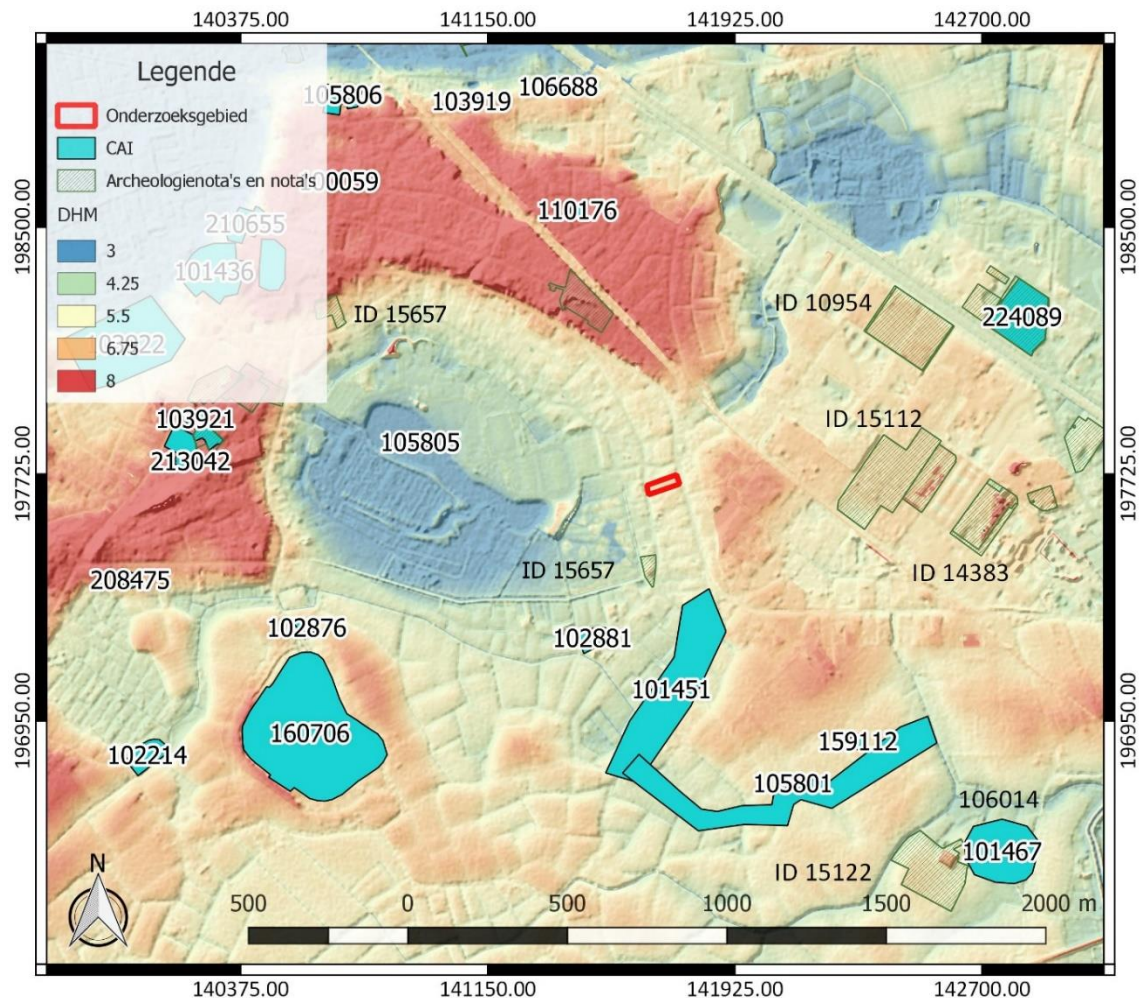
In de Platte Heegtestraat (CAI ID 101451), op eerder korte afstand ten zuiden van het onderzoeksgebied, werd een vondstenconcentratie lithisch materiaal uit de steentijd aangetroffen. Het gaat om een 20-tal silexen, waaronder ook bronstijdmateriaal. Uit de bronstijd werd ook aardewerk gerecupereerd. Er werd ook aardewerk van onbepaalde datering ingezameld, dat mogelijk ook in de metaaltijden te plaatsen is.¹⁸

¹⁶ Ferket/Vanhee 2020, 35

¹⁷ Gyesbreghts *et al.* 2020, 58

¹⁸ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 101451, Platte Heegtestraat I (geraadpleegd op 10 december 2020)

Ten zuidwesten van het onderzoeksgebied was in de 17de eeuw een hoeve aanwezig, de zogenaamde Kluishoeve (CAI ID 102881). Later werd de hoeve gesloopt en in de jaren 1980 werd ze vervangen door een nieuwbouw. Enkel het sobere poortgebouw bleef bewaard. Mogelijk bevond zich hier het Frankische Hof van Doregem, de oudste bewoningskern.¹⁹

Figuur 29: Overzichtskartaal Centrale Archeologische Inventaris met aanduiding van het onderzoeksgebied (<https://geo.onroerenderfgoed.be/>), weergegeven op het DTM 1 m en Hillshade DHM 5 m

Ook in de ruimere omgeving zijn resten uit de steentijd aangetroffen. In het huidige domein Breeven (CAI ID 105805), ten noordwesten van het plangebied, zijn losse vondsten lithisch materiaal gevonden. Het gaat om twee schrabbers, behorende tot het Mousterientype, uit het midden-paleolithicum (ca. 35000 v. Chr.).²⁰

Ter hoogte van locatie CAI ID 105801, ten zuidoosten van het onderzoeksterrein, werd een pijlpunt in silex uit het mesolithicum gevonden.²¹ Een andere locatie ten zuidoosten is CAI ID 159112. Hier kwamen vijf afslagen in silex uit het neolithicum aan het licht.²² Bij een veldprospectie op locatie CAI ID 101467, op iets grotere afstand ten zuidoosten van het onderzoeksgebied, werd silex uit de

¹⁹ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 102881, Kluishoeve (geraadpleegd op 10 december 2020)

²⁰ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 105805, Breeven 1 (geraadpleegd op 10 december 2020)

²¹ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 105801, Dessels 1 (Koningsbeek), (geraadpleegd op 10 december 2020)

²² Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 159112, Koningsbeek (geraadpleegd op 10 december 2020)

steentijd, handgevormd aardewerk uit de ijzertijd, laat-Romeins aardewerk en aardewerk uit de vroege tot volle middeleeuwen aangetroffen.²³

Er zijn ook resten uit de metaaltijden aan het licht gekomen bij proefsleuvenonderzoek in de Zeutestraat in Puurs (ID 15122), tevens ten zuidoosten van het terrein. Op basis van de aangetroffen sporen werden er drie zones afgebakend. In het noordwesten is vermoedelijk een grafveldje of depositiezone uit de midden-ijzertijd of late ijzertijd aanwezig. Er werd een circulaire structuur vastgesteld en er werden ook twee kuiltjes aangetroffen waaronder één met een intact bewaard bodemfragment. In het oosten van de vindplaats werden typische nederzettingssporen aangesneden, waaronder een spieker. Uit een van de aangetroffen sporen werd aardewerk gerecupereerd dat opnieuw te dateren is in de midden-ijzertijd of late ijzertijd. Er kan echter ook een nederzetting uit de Romeinse tijd aanwezig zijn. In het zuidwesten van het onderzochte terrein werden namelijk resten uit deze periode gevonden. Het gaat om houtskoolrijke sporen met verbrand aardewerk. Vermoedelijk was hier een Romeins grafveldje aanwezig.²⁴

Verder zijn er nog resten uit de middeleeuwen aanwezig in de omgeving. Ter hoogte van locatie CAI ID 102214, ten zuidwesten, was een oude bewoningskern uit de Frankische periode (4de-5de eeuw) gesitueerd. Het toponiem Miedegem (of “Midingaheim”), dat eindigt op “heim”, wijst op een Frankische oorsprong. Een aanwezige site met walgracht vormde waarschijnlijk de oude zetel van de nederzetting.²⁵

Ter hoogte van de Rijksweg 15 (ID 10954), ten noordoosten van het terrein, werden greppels, kuilen en paalkuilen aangetroffen. Er werden twee structuren vastgesteld. Vermoedelijk was er centraal op het terrein een zekere laagte aanwezig. Juist ten zuiden en zuidoosten van die laagte werden een spieker en de aanzet van een tweede structuur aangesneden. Mogelijk bevond er zich hier een middeleeuws erf en was de laagte de plek van een of meerdere bijhorende waterputten. Enkele greppels zouden mogelijk als erfgreppel gefungeerd hebben. De paalsporen dateren uit de middeleeuwen. De greppels zijn, buiten de mogelijke erfgreppels, waarschijnlijk van latere oorsprong.²⁶

Op enige afstand ten zuidoosten van het onderzoeksgebied was een motte uit de late middeleeuwen aanwezig, het Hof ter Zeut in Puurs (CAI ID 106014).²⁷ Een andere archeologische indicator uit de late middeleeuwen, het Barelsteyn (CAI ID 102876), bevindt zich ten westzuidwesten. Het is een site met walgracht, die in 1425 vermeld werd als “hof van Baerle” en in de 17de eeuw als “grootte huysinghe van plaisantie”. In de loop van de 17de eeuw bleven enkel nog ruïnes over. Bij het afgraven van teelaarde door de eigenaar van het domein werden een aantal muren blootgelegd. Bij een werfcontrole waren funderingen, delen van de muur, verschillende vloerniveaus en een waterput zichtbaar.²⁸

In de ruime omgeving bevinden zich ook nog resten uit de nieuwe en nieuwste tijd. Bij een proefsleuvenonderzoek ter hoogte van Klein-Mechelen (ID 15112), ten noordoosten van het plangebied, is een beperkt aantal sporen gevonden. Het gaat specifiek om drie kuilen (waaronder twee mogelijke paalkuilen) en vier greppels. Een van de twee mogelijke paalkuilen is van onbepaalde datering. De tweede is van relatief recente oorsprong (nieuwe of nieuwste tijd). Ook de derde kuil

²³ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 101467, Redoute 1 (geraadpleegd op 10 december 2020)

²⁴ Jennes/Verrijckt 2020, 42

²⁵ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 102214, Miedegem (geraadpleegd op 10 december 2020)

²⁶ Jennes *et al.* 2019, 49-51

²⁷ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 106014, Hof ter Zeut (geraadpleegd op 10 december 2020)

²⁸ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 102876, Barelsteyn (Barelhof), (geraadpleegd op 10 december 2020)

wordt in de recente periode gedateerd. De aangetroffen greppels komen grotendeels overeen met een landweg die op de Vandermaelenkaart is weergegeven en worden geïnterpreteerd als randstructuren voor deze weg. Ze gaan minstens terug tot in de 19de eeuw en mogelijk verder tot in de 18de eeuw.²⁹

Ter hoogte van Klein-Mechelen 18 (ID 14383), op korte afstand van de laatstgenoemde locatie, is ook een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. Er werden kuilen, greppels, verstoringen en natuurlijke sporen aangesneden. De antropogene sporen dateren uit de nieuwe tot de nieuwste tijd. De greppels zijn te interpreteren als perceelsgreppels. De overige sporen zijn te linken aan recente bodemingrepen op het terrein als gevolg van de ontwikkeling van een KMO-zone met verschillende bouwactiviteiten op de aangrenzende percelen en de aanleg van nutsvoorzieningen binnen het onderzochte terrein. Het terrein werd hierbij wellicht ingericht als werfzone.³⁰ Langs de Rijksweg (CAI ID 224089), tevens ten noordoosten van het onderzoeksgebied, is er ook nog een proefsleuvenonderzoek gevoerd, waarbij sporen uit de nieuwste tijd zijn aangetroffen. Het gaat om enkele kuilen en (perceels)greppels.³¹

Op enige afstand ten zuidwesten bevindt zich het Fort van Bornem (CAI ID 160706). Het maakt deel uit van de Hoofdweerstandstelling rond Antwerpen. De reeds bestaande buitenforten rond Antwerpen werden vanaf 1907 gemoderniseerd en er werden 11 nieuwe forten, waaronder dat van Bornem, en 12 nieuwe schansen opgetrokken. De werken waren nog niet voltooid bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Tijdens deze oorlog werd het mechanisme van de koepelbatterijen volledig vernield. Na de oorlog werd het fort verder ontmanteld en ging het dienst doen als munitiefabriek. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was het in gebruik als magazijn van de Duitsers.³²

Andere gekende archeologische waarden in de omgeving van het onderzoeksgebied bevinden zich al op vrij grote afstand ten opzichte van het onderzoeksgebied of kennen een verschillende landschappelijke ligging. Ze zijn weinig relevant om het archeologisch potentieel van het terrein in te schatten. Daarom worden ze hier niet nader toegelicht. Bekrachtigde archeologienota's of nota's van terreinen in de omgeving die hierboven niet vermeld werden, bieden geen relevante aanvulling op de reeds besproken CAI-locaties. Daarom lichten we ze hier niet afzonderlijk toe.

2.4.4 Interpretatie van het onderzochte gebied en synthese

Na uitvoering van het bureauonderzoek kunnen de onderzoeksvragen die vooropgesteld werden, beantwoord worden.

Welke aanwijzingen bevatten de bestaande bronnen over het archeologisch potentieel van het terrein?

Het onderzoeksgebied bevindt zich op ongeveer 1,2 km ten zuidoosten van het centrum van Bornem, te Doregem 90. Het situeert zich juist ten oosten van het domein Breeven; een natuurreserveaat dat een ingesloten komvormige laagte vormt en dat wordt gekenmerkt door een beemdlandschap. De aanwezige vijver is ontstaan door uitturving en ligt binnen een laagte in het landschap. In de buurt, o.a. in het huidige domein Breeven, zijn een aantal vondstenconcentraties lithisch materiaal uit de steentijd aangetroffen. Ook vondsten uit latere periodes van de metaaltijden, de Romeinse tijd, de middeleeuwen zelfs tot en met de nieuwste tijd komen in deze regio geregeld tevoorschijn.

²⁹ Van Eynde 2020, 48

³⁰ Reyns 2020, 63

³¹ Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 224089, Rijksweg (geraadpleegd op 10 december 2020)

³² Centrale Archeologische Inventaris, CAI ID 160706, Fort van Bornem (geraadpleegd op 10 december 2020); Agentschap Onroerend Erfgoed 2020: Fort van Bornem [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/1862> (geraadpleegd op 10 december 2020)

Er is dus duidelijk een groot archeologisch potentieel, zeker voor het aantreffen van archeologische resten vanaf de steentijd tot in de middeleeuwen.

Wat is de landschapshistoriek en de gebruiksevolutie van het terrein?

Vanaf de nieuwe tijd beschikken we over historische kaarten en luchtfoto's om de gebruiksevolutie van het terrein in detail te kunnen schetsen. Ze tonen ons dat het onderzoeksgebied minstens sinds de 18de eeuw en vermoedelijk al ook al in de 17de eeuw in gebruik was als gras- of akkerland. De bebouwing in de omgeving van het onderzoeksgebied neemt doorheen de tijd, maar vooral in de 20ste eeuw, sterk toe. Het onderzoeksgebied bleef onbebouwd.

De bodemkaart karteert het volledige onderzoeksgebied als een matig droge zandbodem met een dikke antropogene humus A horizont met grijsachtige kleur (Zcm(g)). Onder het plaggendek zijn er vaak overblijfselen van een verbrokkelde Podzol B. De bodems zijn nooit overdreven nat. Aangezien plaggenbodems relatief dik kunnen zijn en bijgevolg een conserverende werking hebben voor het onderliggende bodemarchief, dat bij ondiepe ingrepen en landbouwvoering niet meer geraakt wordt, is de kans op een goed bewaard bodemarchief groot. Het vermoeden van een goed bewaard bodemarchief wordt versterkt doordat het terrein al minstens sinds de 18de eeuw onbebouwd is.

Wat is de impact van de geplande werken?

Binnen het volledige onderzoeksgebied worden werken gepland. De voornaamste werken omvatten de aanleg van een verkaveling met vijf loten voor eengezinswoningen.

Nutsleidingen worden aangelegd langs de bestaande wegenis. De aanleg van woningen betekent vermoedelijk een verstoring van ca. 80 cm diepte. De woningen mogen echter onderkelderd worden, wat plaatselijk een grotere verstoringdiepte betekent. De locatie van bijvoorbeeld vorstranden, regenwaterputten en huisaansluitingen, die de verstoringdiepte van de eengezinswoningen overschrijden, ligt in het kader van de verkaveling nog niet vast. Dit doet besluiten dat binnen het volledige onderzoeksgebied het bodemarchief bedreigd is.

2.4.5 Afweging noodzaak verder vooronderzoek

Het bureauonderzoek toont aan dat het onderzoeksgebied archeologisch potentieel kent. Deze inschatting is gebaseerd op de gunstige landschappelijk ligging waarin met regelmaat vondsten uit verschillende perioden van de steentijden tot en met de middeleeuwen worden gedaan. Bovendien wordt een goed bewaard bodemarchief verwacht op basis van het gebruik van het terrein als gras- en akkerland en de aanwezige plaggenbodem die een beschermend effect kan gehad hebben op onderliggende archeologische sporen. Om de inhoud van het bodemarchief beter te kunnen inschatten en de impact van de ophoging en de gebouwen en de verhardingen op het eventueel aanwezig bodemarchief na te gaan, is verder archeologisch onderzoek nodig. Voor het verdere vooronderzoek wegen we verschillende onderzoeksmethodes af.

Geofysisch onderzoek is niet aangewezen omdat dit geen gegevens over de chronologie van de eventueel gedetecteerde fenomenen kan opleveren. Het potentieel op kennisvermeerdering is voor deze onderzoekstechniek te beperkt.

Veldkartering is niet mogelijk binnen het onderzoeksgebied, omdat het terrein in gebruik is als grasland.

Landschappelijk bodemonderzoek is wel relevant om de bewaringstoestand van de bodem en het potentieel op goed bewaarde steentijd artefactensites beter in te kunnen schatten. Afhankelijk van de bewaringstoestand van de bodem en het potentieel op goed bewaarde steentijd artefactensites is mogelijk bijkomend onderzoek naar steentijd artefactensites nodig.

Tot slot dient ook een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd te worden om na te gaan of binnen het onderzoeksgebied relevante archeologische sporen aanwezig zijn. Deze onderzoekstechniek biedt daarvoor voldoende ruimtelijk inzicht en is geschikt omdat een site zonder complexe verticale stratigrafie verwacht wordt.

3 Samenvatting

Het bureauonderzoek toont aan dat het onderzoeksgebied archeologisch potentieel kent. Deze inschatting is gebaseerd op de gunstige landschappelijk ligging waarin met regelmaat vondsten van de steentijden tot en met de middeleeuwen worden aangetroffen. Bovendien wordt een goed bewaard bodemarchief verwacht op basis van het gebruik van het terrein als gras- en akkerland en de aanwezige plaggenbodem die een beschermend effect kan gehad hebben op onderliggende archeologische sporen. Om de inhoud van het bodemarchief beter te kunnen inschatten, is verder archeologisch vooronderzoek nodig.

4 Bibliografie

4.1 Publicaties

Adams, R./S. Vermeire/G. De Moor/P. Jacobs/S. Louwye/T. Polfliet, 2002: *Toelichting bij de Quartairgeologische kaart. Kaartblad 15 Antwerpen*, Gent.

Bastiaens, J./J.M. Van Moernick, 1994: Bodemsporen van beddenbouw in het zuidelijk deel van het plaggenlandbouwareaal: getuigen van 17de-eeuwse landbouwintensivering in de Belgische provincies Antwerpen en Limburg en de Nederlandse provincie Noord-Brabant, *Historisch Geografisch Tijdschrift* 12.3, 81-90.

Bogemans, F., 1996: *Toelichting bij de Quartairgeologische kaart. Kaartblad 23 Mechelen*, Brussel.

De Keersmaecker, J., 1981: Wording en verweer, in: J. Verbesselt/L. Roctus/L. Roctus (red.), *Profiel van Klein-Brabant*, 144-172.

Ferket, R./D. Vanhee, 2020: *Archeologienota Bornem – Doregem 90*, Bornem (Rapporten All-Archeo bvba 1057).

Gyesbreghs, D./N. Reyns/J. Kennis, 2020: *Nota Bornem – Breevenstraat*, Bornem (Rapporten All-Archeo bvba 1071).

Jennes, N./B. Weekers-Hendrikx/R. Paulussen/A. Schoups/F. Stevens, 2019: *Rijksweg 15, Bornem. Een nota*, Geel (VEC Nota 455).

Jennes, N./J. Verrijckt, 2020: *Nota Puurs, Zeutestraat 1: Verslag van Resultaten*, Beerse (Rapport Nr. 0303).

Mees, J., 1975a: De economische ontwikkeling van Bornem, in: *Huldeblijk Dr Juul Mees*, Puurs (Heemkundig jaarboek 10), 59-70.

Mees, J., 1975b: Het domaniaal inkomen van Bornem in verband met politieke en economische toestanden, in: *Huldeblijk Dr Juul Mees*, Puurs (Heemkundig jaarboek 10), 71-89.

Reyns, N., 2020: *Nota Bornem – Klein-Mechelen 18*, Bornem (Rapporten All-Archeo bvba 958).

Van den Bussche, A.M./W. Boon, 1981: De geologie, in: J. Verbesselt/L. Roctus/L. Roctus (red.), *Profiel van Klein-Brabant*, 242-257.

Van Doesburg, J./M. De Boer/J.H.C. Deeben, 2007: *Essen in zicht. Essen en plaggendekken in Nederland. Onderzoek en beleid*, Amersfoort (Nederlandse archeologische rapporten 34).

Van Eynde, M., 2020: *Nota Klein-Mechelen, Bornem (Antwerpen)*, Gent (ADEDE Archeologisch Rapport 579 - 2020).

4.2 Websites

Cartesius (2020)
<https://www.cartesius.be>

Centrale Archeologische Inventaris (2020)

<https://cai.onroenderfgoed.be>

Databank ondergrond Vlaanderen (2020)

<http://dov.vlaanderen.be>

Gemeente Bornem (2020)

<https://www.bornem.be>

Geoportaal Onroerend Erfgoed (2020)

<https://geo.onroenderfgoed.be/>

Geopunt Vlaanderen (2020)

<http://www.geopunt.be/>

Inventaris Onroerend Erfgoed (2020)

<https://inventaris.onroenderfgoed.be>

Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed Vlaanderen (2020)

<https://www.onderzoeksbalans.be>

Rijksarchief België (2020)

<https://search.arch.be/nl/>

5 Bijlagen

5.1 Archeologische periodes

